

Hartstochten
VAN DE
ZIEEL

.....
HOE WE
onze verlangens
TEN GOEDE
KUNNEN KEREN

.....
Rowan
WILLIAMS

ROWAN WILLIAMS

Hartstochten
VAN DE
ZIEL

*Hoe we onze verlangens
ten goede kunnen keren*

Vertaald door Th. van Eijzeren

KokBoekencentrum Uitgevers - Utrecht

*Ter nagedachtenis aan metropoliet Kallistos van Diokleia,
mentor en pastor;
en voor John Stansfield,
trouwe vriend.*

INHOUD

Woord vooraf van de auteur	9
Woord vooraf van de transcribent	13
Inleiding: een traditie om vrijheid te leren	17
DEEL 1	
1. De hartstochten van de ziel	39
2. Hoogmoed, lusteloosheid en de waarheid van afhankelijkheid	56
3. Boosheid, gulzigheid en de genade van armoede	65
4. Inhaligheid, wellust en de risico's van barmhartigheid	77
5. Afgunst, wanhoop en het licht van de hoop	92
DEEL 2	
6. Staan waar Christus staat	107
7. Vroegchristelijke geschriften	126
Verantwoording	138
Noten	139
Register van namen	142

WOORD VOORAF VAN DE AUTEUR

Het eerste deel van dit boekje begon als een reeks toespraken tijdens een retraite van het Heilige Kruis Klooster, een anglicaanse benedictijnse gemeenschap in Leicestershire, enkele jaren geleden. Deze lezingen werden door hen opgenomen en Mucknell Abbey in Worcestershire was zo vriendelijk ze voor een breder publiek beschikbaar te stellen. Mark Barber, een oude vriend en voormalige student van me, bood aan ze uit te werken, zodat ik ze kon bewerken tot een beter afgerond geheel. Dat licht hij hieronder nader toe. Zonder zijn hulp en de scherpzinnigheid waarmee hij dit ondankbare werk op zich heeft genomen, was deze uitgave niet mogelijk geweest. Ik ben hem zeer dankbaar. Daarnaast wil ik mijn hartelijke dank uitspreken aan de kloostergemeenschap van het Heilige Kruis en hun moeder-overste Mary Luke OSB voor hun ontvangst en vriendelijkheid, en aan de abt en de kloostergemeenschap van Mucknell voor het verspreiden van de opnames. Toen de mogelijkheid om deze toespraken te publiceren voor het eerst ter sprake werd gebracht, was Robin Baird-Smith van uitgeverij Continuum de aanmoediging zelve, zoals altijd.

De interpretatie van vroegchristelijke teksten over het leven van de geest werpt nogal eens gecompliceerde vragen op. Deze lezingen zijn nadrukkelijk niet bedoeld als een wetenschappelijke uiteenzetting hierover, maar hopelijk heb ik net genoeg verteld om iets te laten zien van dit belangrijke achterland en de manier waarop meer ervaren deskundigen deze vragen behandelen. Bovendien heb ik twee korte essays opgenomen over de context en het karakter van het vroegchristelijke denken over morele en geestelijke volwassenheid. Deze essays, gericht aan een algemeen lezerspubliek, plaatsen de bespreking van de ‘hartstochten’ tegen de achtergrond van bredere ontwikkelingen in het denken over de christelijke identiteit en het haar kenmerkende taalgebruik. In de vroegchristelijke gemeenschappen dacht niemand in termen van een ‘theologie’ die zich ontwikkelde naast een ‘spiritualiteit’. We zien hoe er (zowel gemeenschappelijk als persoonlijk) geleidelijk aan een *levenspraktijk* ontstond die de taal, de verbeelding en het zelfverstaan voor allerlei uitdagingen plaatste. Zoals al vaak is gezegd, kreeg de christelijke leer haar kenmerkende vorm pas door reflectie op de kenmerkende wijze waarop christelijke vrouwen en mannen baden.

Die verbondenheid van leer en leven was duidelijk zichtbaar bij een van de grootste vertolkers van de traditie in de Engelstalige wereld, wijlen metropoliet Kallistos van Diokleia. Hij gaf voortreffelijk onderwijs en was in zijn levenswandel een trouw getuige. Deze combinatie maakte een onuitwisbare indruk op generaties studenten uit allerlei christelijke kerkgenootschappen, onder andere op mij. Ik was zo gelukkig hem meer dan veertig jaar lang mijn mentor en vriend te mogen noemen. Zijn

betrokkenheid op de vertaling en interpretatie van de grote oosterse anthologie vol raadgevingen, de *Philokalia*, waarvan het vijfde en laatste deel juist verscheen toen zijn leven ten einde liep, is een voorrecht en een blijvende bron van inspiratie. Dit boek is opgedragen aan zijn nagedachtenis en aan een vriend van de auteur en echtgenoot van de transcribent voor zijn materiële, onuitputtelijke en onbaatzuchtige steun.

Rowan Williams
Paastijd 2023
Cardiff

WOORD VOORAF VAN DE TRANSCRIBENT

Ik ontmoette Rowan voor het eerst in 1979 toen ik, net als de andere bachelorstudenten theologie in Cambridge, opschrok omdat hij zijn colleges begon met gebed – God verhoede!

Daarna begeleidde hij me in mijn tweede jaar bij een scriptie historische theologie. Wekelijks leverde ik een essay bij hem in over een bepaalde theoloog, Augustinus bijvoorbeeld, zonder te weten dat ik me bevond in de tegenwoordigheid van een toekomstige autoriteit op het gebied van Augustinus, Theresia van Ávila en heel wat anderen.

We verloren elkaar bijna veertig jaar uit het oog. Ik gleed weg in agnosticisme en kreeg een ernstige inzinking die me meevoerde naar een zeer dorre woestijn. Drie jaar geleden las ik een stukje in Williams boek *God met ons*. Plotseling dwaalde ik niet meer door die woesteni, maar spartelde ik rond in levend water – ‘Het water dat Ik hem zal geven, zal in hem een bron worden van water dat opwelt tot in het eeuwige leven’ (Johannes 4:14).

‘O, wat denk ik vaak aan het levende water waarover de Heer sprak met de vrouw uit Samaria. (...) Vaak smeekte ik of de Heer me dat water wilde geven’ (Teresa, *The Life*, h. 30).

En ‘om te komen tot het bezit van wat u niet bezit, moet u de weg van niet bezitten gaan’ (‘East Coker’, T.S. Eliot, die hier citeert uit Johannes van het Kruis, *De bestijging van de berg Karmel*, 1.13). Rowan parafraseerde Johannes van het Kruis toen hij tegen me zei: ‘De (donkere) nacht (van de ziel) is het proces waardoor kennis wordt veranderd in vertrouwen, herinnering in hoop en wil in liefde. Ik vergelijk dit met de “zandlopervorm” van de nacht: onze gewone verstandelijke en emotionele processen verdwijnen in een soort zwart gat en doemen weer op in een ander “universum”, waar we opnieuw voor God opengaan.’

Ik hoop dat ik nu met Paulus kan zeggen: ‘Ik ben met Christus gekruisigd; en niet meer ik leef, maar Christus leeft in mij; en voor zover ik nu in het vlees leef, leef ik door het geloof in de Zoon van God, Die mij heeft liefgehad en Zichzelf voor mij heeft overgegeven’ (Galaten 2:20).

Sindsdien zijn Rowan en ik goede vrienden geworden, niet slechts leraar en student. Hoewel ik geen geestelijke reus ben, meen ik toch enige vooruitgang te hebben geboekt, zowel door gebed als door overdenking van de Schrift en de grote geestelijke schrijvers, met name de Spaanse mystici Theresia van Ávila en Johannes van het Kruis.

Daarom herkende ik deze lezingen over *apatheia* – vrijheid van de hartstochten – en het verband met de zaligsprekingen meteen als een diepzinnige samenvatting van geestelijke wijsheid, verkregen door vele jaren persoonlijke overdenking en pastorale ervaring. Rowan gaf me welwillend toestemming om deze toespraken op schrift te stellen, zodat hij ze kon uitwerken tot een boek. Ik hoop dat dit boek bij lezers dezelfde

uitwerking heeft als bij mij: dat het hen dichtert bij het heilig hart van Jezus brengt, uit wiens doorstoken zijde bloed en water stromen – de bron van het sacramentele leven in de kerk.

Mark Barber
Sint-Michiel 2022
Banbury

INLEIDING

EEN TRADITIE OM VRIJHEID TE LEREN

Boeken over ‘spiritualiteit’ verschijnen bij de vleet, maar degenen die in de eerste eeuwen van het christendom leefden, zouden waarschijnlijk niet hebben begrepen waar ze precies over gingen. De oosterse monastieke wereld had er een duidelijke mening over wat je zou moeten weten als je van zins was je ogen te laten openen voor God en voor de wereld, wat een levenslange reis is. Voordat je jezelf op een verstandige of veilige manier aan de contemplatie van het goddelijke kon wijden, had je enige vorming nodig. Je moest zelfkennis opdoen en leren hoe je je zonder zelfzuchtige illusies tot de rest van de schepping kon verhouden. Je moest worden gevormd in het herkennen van de soorten reacties waardoor je in negatieve, misleidende en destructieve handelingspatronen verstrikt zou kunnen raken. Met dit doel werden talrijke teksten geproduceerd die de gereedschappen voor deze diagnostische vaardigheid uiteenzetten. Deze teksten werden nooit als een soort ‘leerplan’ gezien. Sommige auteurs benoemen nadrukkelijk dat verlichting net zo goed tot eenvoudigen en niet-zelfbewusten kan komen als tot angstvalligen en vermeend verstandigen.

Maar de consensus was duidelijk: het was behulpzaam om een gemeenschappelijk denkkader te hebben over het soort persoon dat je moest worden om te voorkomen dat je contemplatieve reis naar God een genotzuchtige queeste naar bevredigende ervaringen werd.

De literatuur uit de oosterse monastieke wereld is omvangrijk. Ze strekt zich uit van de aforismen en anekdotes van de eerste generatie monniken en nonnen in de Egyptische woestijn tot de meer gedetailleerde en bespiegelende brieven en verhandelingen uit de eeuwen daarna. Het is een literatuur die gedurende vele generaties een hoge mate van continuïteit en coherentie behoudt. Daarom kan de *Philokalia*, een beroemde Griekse achttiende-eeuwse anthologie, er voetstoots van uitgaan dat de teksten die ze bevat een min of meer ononderbroken stroom van praktisch onderwijs vertegenwoordigen en niet slechts van ideeën. Bovendien wekt de ontvangst van dit werk in de Balkan en Rusland sterk de indruk dat dit onderwijs zeker niet alleen aantrekkingskracht uitoefende op degenen die de kloostergelofte hadden afgelegd. Ook leken maakten zich aspecten eigen van de ‘philokalische’ visie op het menselijke zelf en verwierven een heilzame scepsis ten opzichte van hun niet-onderzochte beweegredenen en zelfbehagende vroomheid. Het wensbeeld van een bevrijd waarnemen en handelen dat in deze teksten doorklinkt, biedt een krachtig kritisch perspectief op de mechanismen van hebzucht, de mythen van menselijke autonomie en afzondering van het stoffelijke universum, en de technieken om dat wat deze mythen en mechanismen in twijfel trekt tot zwijgen te brengen en te ontmenselijken. (Wat een bittere ironie dat een van de culturen die bij uitstek door deze tradities zijn beïnvloed, de wereld van het christelijke Rusland,

nu zo in de ban is van de illusies die in de philokalische teksten zo duidelijk worden aangewezen.)

Maar het valt niet te ontkennen dat de literatuur in kwestie beslist niet makkelijk te verteren is voor een westerse christen in onze tijd. Het vocabulaire kan verwarring oproepen, de devotionele retoriek zijn we misschien niet zo gewend en de hoeveelheid materiaal is aanzienlijk. Wat nu volgt, is een korte oriëntatie op enkele elementen van de traditionele oosterse christelijke visie op een bepaald soort groei in zelfbewustzijn – wat de teksten zelf ‘waakzaamheid’ noemen – als een voorbereidende fase in het proces waarin men zich in stilte aan God overgeeft en Gods schepping nederig en oprecht liefheeft. Deze verkenning licht slechts een tipje op van de sluier waarachter een rijke en complexe nalatenschap schuilgaat, maar wie weet opent ze een nieuw perspectief. Om de lezer wat houvast te geven, zal ik de diagnostische categorieën van de oosterse monastieke traditie in verband brengen met de bekende zaligsprekingen van Jezus in de evangeliebeschrijving van Mattheüs. Je zou de zaligsprekingen kunnen zien als de schets van een mensenleven waarin Gods koninkrijk de toon aangeeft. In dat geval kan de traditionele analyse van de tumultueuze ‘hartstochten van de ziel’, die niet alleen een heilzaam potentieel hebben, maar ook tot destructief of dwangmatig gedrag kunnen leiden, ons meer inzicht geven in dat wat ons verhindert het koninkrijk te herkennen – zodat we niet zien welke aanspraak het op ons maakt en wat het ons belooft.

Een van de toonaangevende thema’s in de vroegchristelijke spiritualiteit is het concept dat wordt aangeduid met het woord *apatheia*. Dat klinkt als ‘apathie’ – wat niet verwonderlijk is,

want ons woord is ervan afgeleid. Toch is dit geen helpende associatie. Het is belangrijk dat we goed begrijpen wat *apatheia* betekent en deze associatie stelt ons meteen voor de eerste uitdaging. Moet een christen volledig apathisch worden? Is dat het doel van het christenleven? Dat klinkt misschien aannemelijk voor iemand die ongelukkige ervaringen heeft opgedaan met christelijke gemeenschappen, maar dit is zeker niet wat de vroege kloosterlingen ermee bedoelden. *Apatheia* speelt een immens grote rol in het geestelijke denken van de vroege christenen – en in de oosters-christelijke wereld tot op de dag van vandaag. Juist daarom is het de moeite waard stil te staan bij enkele prominente teksten waarin dit woord voorkomt en de belangrijkste gedachten erover te ontrafelen.

Zo lezen we bijvoorbeeld in deze grote vroege werken¹ dat de toestand van *apatheia* een vooruitzien naar de opstanding is.² We lezen dat het onlosmakelijk is verbonden met liefde.³ Het wordt beschreven als de kern van de christelijke vrijheid.⁴ Hier volgt een korte passage van Diadochos van Photiki, een leermeester uit de vijfde eeuw. Dit citaat geeft ons een indruk van waar deze vroege schrijvers aan denken als ze over *apatheia* spreken.

Als een mens begint te vorderen in het gehoorzamen van de geboden en onophoudelijk de Heer Jezus aanroept, verspreidt het vuur van Gods genade zich ook naar de meer buitenwaarts gelegen zintuigen van het hart en verbrandt het welbewust het onkruid op de akker van de ziel. Als gevolg daarvan kunnen de demonische aanvallen niet meer doordringen tot de diepten van de ziel, maar slechts speldeprikjes uitdelen in dat deel ervan dat aan hartstocht

onderhevig is. Wanneer de asceet uiteindelijk alle deugden heeft verworven – en in het bijzonder de deugd van het afleggen van alle bezittingen – verlicht de genade heel zijn wezen met een dieper bewustzijn.⁵

Dit is zeker geen ‘apathie’! Het is de moeite waard op te merken dat het ideaal van vrijheid van ‘hartstocht’ hier verbonden wordt aan een nieuw niveau van bewustzijn, een nieuwe helderheid van zien. Wat deze vroegste schrijvers uit de oosterse geestelijke traditie bespreken, berust vaak op de gedachte dat onze gewone verstandelijke en geestelijke conditie er een is waarin we simpelweg niet helder *zien*. En ook in de westerse traditie zal Augustinus ons vertellen dat ons denken is verstoord als gevolg van het kwaad in ons binnenste. We weten de dingen niet zoals we ze behoren te weten; we zien de dingen niet zoals we ze behoren te zien. In dit boek zullen we nagaan hoe de manier waarop sommige van deze teksten de hartstochten analyseren, de deur opent naar een verheldering van ons zien, onze waarneming. Daardoor zullen we beter begrijpen waarom we dit heldere zicht nodig hebben om *werkelijk* lief te hebben. Als ik het zo verwoord, gaat er misschien nog geen belletje rinkelen, maar ik wil me concentreren op het idee dat ware liefde een sleutel is tot ons denken over ‘hartstocht’ en onze bevrijding daarvan.

De teksten die aan bod zullen komen, maken veelal deel uit van de omvangrijke literatuur die ruwweg tussen 450 en 750 na Christus in het oostelijke Middellandse Zeegebied ontstond. Deze geschriften zijn grotendeels (maar niet uitsluitend) gericht aan mensen die in de monastieke nederzettingen in deze regio een afgezonderd leven leidden. Een van de grootste

vertegenwoordigers van het contemplatieve leven in deze periode is de tamelijk controversiële Evagrius van Pontus, die in 399 stierf. Sommige van zijn ideeën wierpen een smet op zijn reputatie in de Griekssprekende kerken. Zijn nagelaten werken zijn aangetroffen op onverwachte plaatsen, bewaard gebleven onder de naam van andere auteurs, vertaald in andere talen dan het Grieks. Op die manier overleefden ze toen de oorspronkelijke Griekse teksten van de markt werden gehouden. In een belangrijke tekst spreekt hij over de verschillende manieren waarop we de dingen om ons heen kunnen zien of kennen. Er is, zegt hij, een ‘bovennatuurlijke’ manier, een ‘menselijke’ manier en een ‘diabolische’ manier van zien. Zo’n bovennatuurlijke manier van zien ziet de dingen zoals ze zijn; zoals ze uit Gods hand voortkomen, zogezegd. Het is een bijna Zenachtige helderheid, een waarnemen van de wereld in haar eenvoudige ‘er zijn’, rustend op niets anders dan Gods scheppingswerk, stralend in haar realiteit. De diabolische manier om de wereld te zien is het tegenovergestelde hiervan. Dit is de wereld van een soort supermarktconsumentisme waarin we de dingen om ons heen ervaren en beoordelen in termen van hun winstgevendheid voor ons. Alsof ze geen andere betekenis hebben dan wat onze wensen en fantasieën erop projecteren: het maakt niet uit wat het *is*; wat heb *ik* eraan? De ‘menselijke’ manier weifelt tussen deze twee, schommelt tussen de uitersten. Ze doet haar uiterste best de dingen op de juiste manier te zien, maar glijdt voortdurend terug in een egocentrische manier van waarnemen – ze propt de wereld in de zak van het ego.⁶

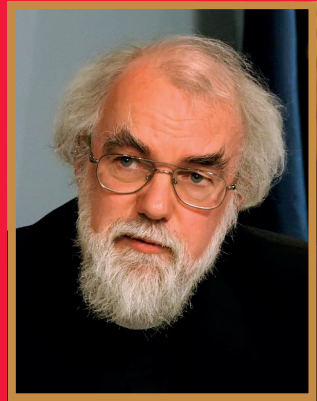
Volgens iemand als Evagrius moeten we dus toewerken naar de bovennatuurlijke manier van zien. Om misverstanden te voorkomen: dit betekent niet dat we *ophouden* mens te

De oosters-orthodoxe traditie is rijk aan theologische en spirituele wijsheid. In *Hartstochten van de ziel* laat Rowan Williams zien hoe de teksten uit de oosterse monastieke wereld ons helpen de ups en downs van het moderne leven te begrijpen. In een wereld die ons vervreemdt van onze diepere gevoelens, biedt de oosterse traditie een weg naar herstel. Door zelfkennis en bewustzijn te ontwikkelen, kunnen we ons zonder egoïstische illusies verhouden tot de wereld, onze ogen openen voor God en destructieve patronen vermijden. Alleen door deze innerlijke transformatie leren we zien wie we werkelijk moeten worden.

ROWAN WILLIAMS was tot 2012 aartsbisschop van Canterbury. Hij staat internationaal bekend als anglicaans theoloog, schrijver en dichter. Andere boeken van zijn hand: *God met ons*, *Leven als christen* en *Geloof in de publieke ruimte*. In 2014 ontving hij een eredoctoraat van de Radboud Universiteit Nijmegen.

 KokBoekencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT

ISBN 978 90 435 4229 6 · NUR 700

